րէնքների առաջն առնել, ինչպէս այդ առնում էին կղերականները կաթոլիկ եկեղեցու դէմ ուղղված օրէնքի հետ: Վերջը նախօսեց կառավարութեան սոցիալ-քաղաքական նախագիծների վերաբերութեամբ և աւելացրեց, որ նրանց անկարելի է քննադատել, քանի որ գոյութիւն ունեն բացառական օրէնքները: Ներքին գործերի մինիստր Պուատոկամեր, պատասխանելով այդ ճառին, ասաց, որ աքսորվածների թիւը համեմատաբար մեծ չէ: Սոցիալ-դեմոկրատները ունեն երկու բաժիններ՝ չափաւոր և յեղափոխական, բայց առաջին բաժինը պետութեան համար նոյնքան վտանգաւոր է, որքան և երկրորդը: Նրանց մէջ զանազանութիւնը ձևի մէջ է կայանում: Կառավարութիւնը սրտանց ցանկանում է դադարեցնել սոցիալիստների դէմ օրէնքի գործադրութիւնը: Բանաւորները կարող են այդ բանին նպաստել, եթէ չը բարեկամանան վտանգաւոր ցոյցեր անող անձանց հետ: Բայց քանի որ կան սոցիալ-դեմոկրատական ձգտումներ, այդ օրէնքի գործադրութիւնը անկարելի է դադարեցնել: Սակսոնական մինիստր Նօստից-Վոլվից պաշտպանում էր իր կառավարութիւնը Հագենկլեվերի յարձակմունքներից և մատնացոյց հաւաս այն իրողութեան վրա, որ սոցիալիստ Բեբել իր նշանաբան է դրել՝ հանրապետութիւն քաղաքականութեան մէջ, սոցիալիզմ քաղաքական տնտեսութեան մէջ և անաստուածութիւն կրօնի մէջ: Կառավարութիւնը պէտք է բոլոր միջոցներ գործադրէ այդպիսի նախագծի առաջն առնելու համար: Առաջադէմ Հինել նկատեց, որ նրա կուսակցութիւնը չի քննադատի այդ օրէնքը: Նա կամենում է միայն նկատել, որ օրէնքի գործադրութիւնը կառավարութեան ձեռքով չէ կատարվում, այլ անցնում է երկրորդական պաշտօնական անձանց ձեռքը, որոնց վրա հսկողութիւն չը կայ: Լասկեր ասաց, որ սոցիալիստների դէմ օրէնքը գեղծված է նրանց ընտրողական իրաւունքների սահմանափակելով: Ամենքը խորհուրդ էին տալիս սոցիալիստներին ընտրութեան ազատութիւն տալ, թոյլ տալ ժողովներ կայացնել և ազդարարութիւններ հրատարակել, բայց կառավարութիւնը չը հետևեց այդ խորհուրդներին: Սոցիալիստների դէմ օրէնքը գործնական հետևանքներ չունեցաւ: Նրանց թիւը բայիստագի մէջ աւելացաւ: Եթէ կառավարութիւնը մտադիր չէ յարգել ընտրութիւնների ազատութիւնը, Լասկեր ստիպված կը լինի քուէարկել քննվող օրէնքի դէմ:

ՆԱՄԱԿ ԹԻՒՐԻԱՑԻՑ

Կ. Պոլիս, 25 Նոյեմբերի

Պատրիարքի տուած հրաժարականի մասին գրած նամակիս մէջ ես ձեզ ասեցի, որ Սայիդ փաշային իրան տուած այդ հրաժարականը Կ. Պոլսի հայ հասարակութեան մտքերը սաստկապէս պիտի յուզէ և գուցէ շարժում յառաջ բերէ: Գրեթէ այդպէս էլ դուրս եկաւ. գաւառացի հայ ժողովուրդը, որը առ քիչը յիսուն հազար մշակ մարդիկներից է բաղկացած, տեսնելով, որ իրան սիրած պատրիարքը զոհ է գնում մի քանի կաշառված դաւաճաններին, որոնց անունները արդէն ձեզ լաւ յայտնի են, ամեն կողմից «հաւար» լսելով, որ գործ են ածում մանաւանդ Պիտլիսի վիլայեթի հայերը միմեանց մէջ քիւրդերի արշաւանաց դէմ ընդդիմադրական խմբեր ժողովելու համար, հազարներով թափվում են պատրիարքարանի շուրջը իրանց պաշտելի պատրիարքին գլուխները և ձեռքերը զոհ նուիրելու համար: Հարցը մեծանում է. երեք օրվայ մէջ տասնուհինգ հազարից աւելի ստորագրութիւն է հաւաքվում կառավարութեան տալու համար, որ Կ. Պոլսի մէջ ապրող գաւառացի հայերը լսել անգամ չեն ուզում Ներսէսի հրաժարականի հարցը: Այս խլրտումը սաստկապէս ցնցում է դեսպանները և նոյն իրան թիւրք կառավարութեան. լորդ Դիֆերին, պ. Նովիկով, Բուրկ և այլն միմեանց հետևից տեսակցութեան են շտապում Ներսէսի սեփական բնակարանը յորդորելու և համոզելու, որ յետ կանգնէ հրաժարվելու մտքից, որը մայրաքաղաքի քրիստոնեայ բնակութեան մէջ այսչափ անյարմար շարժումներ է պատճառում. դալիս է պատրիարքի մօտ վերջապէս Զեվդէդ-փաշան, որը արդարութեան մինիստր է և յայտնում է, որ հրամայված է իր կառավարութեան կողմից համոզել պատրիարքին յետ առնել իր հրաժարականը, որովհետև նախընթաց օրուայ մէջ կայացած մինիստրական ժողովը միահամուռ որոշել է չընդունել նորա հրաժարականը: Պատրիարքը «ոչ» է ասում կանգնում, պնդելով թէ միայն այն ժամանակ յետ կառնէ հրաժարականը, երբ Թիւրքիայի կառավարութիւնը անմիջապէս կը կատարէ այն իննը առաջադրած բաները, որոնցով պատճառաբանել էր իր հրաժարականը Սայիդ փաշային տալու ժամանակ:

Ցիշեալ իննը կէտերը հետևեալի մէջ էին կայանում. 1 Անմիջապէս արձակել Կ. Պոլսից Հայաստան դառնալու համար այն բազմաթիւ առաջնորդները, վարդապետները և քահանաները, որոնք պահվում են Կ. Պոլսի մէջ իբր ապստամբ Թիւրքիայի դէմ. 2. Կիլիկիայի կաթողիկոսութիւնը միանգամ ընդ միշտ սուլթանի իրաւունքով Կ. Պոլսի պատրիարքութեան իրաւասութեան խոտապէս ենթարկել. 3. Վերցնել այն նոր օրէնքը, որը գրված է յատկապէս հայերի համար, այն է, նկատել իբր ապստամբ իւրաքանչիւր հային, որը որ և է ապացոյցներով իրան Հայաստանի ինքնավարական կազմակերպութեան կուսակից ցոյց կը տայ. 4. Ջնջել այն խիստ ցենզուրական ճնշումները, որոնց ենթարկված է մի քանի ժամանակից ի վեր հայ լրագրութիւնը և հայ գրքերի տպագրութիւնը. 5. Բնաւ չը խառնվել այն ուսումնարանական պրոգրամի և սնօրինութեանց մէջ, որոնցով դաստիարակվում են Հայաստանի մանուկները. 6. Կրկին հայթայթել սէրութեան հաշուով Կ. Պոլսի հայոց ազգային հիւանդանոցի միաբ և մի քանի ուրիշ մթերք, որ տարեկան մօտ 30 հազար ռուբլ են պահանջում. 7. Նոյն օգնութիւնը մատուցանել Կ. Պոլսի և այլ բարեգործական ազգային հաստատութիւններին, ինչպէս օրինակ մայրապետ Գալֆայեանի որբանոցին և այլն. 8. Հայաստանի մէջ մտցնելի ռեֆորմների համար տալ հայոց ազգին եւրոպական կարիքների ձեռքով անմիջական իրագործման շօշափելի գրաւական. 9. Մինչև ռեֆորմների կատարեալ ներմուծում հաստատել Հայաստանի մէջ ժամանակաւոր միջազգային հսկողական կոմիտեատ:

Ահա այս իննը պահանջներն են, որոնք կարդացվել են մինիստրական ժողովի մէջ և երկար վիճաբանութիւններից յետ յառաջ բերին այն առ ժամանակեայ որոշումը, որ Զեվդէդ փաշան գնայ պատրիարքի մօտ ասելու, որ մինիստրական ժողովը իրան իրաւունքի մէջ համարելով պատրիարքի առաջադրած 6 և 7 կէտերի ընդունելը, անմիջապէս հրամայեց սէրութեան հաշուով հայթայթել Կ. Պոլսի հայոց բոլոր բարեգործական հիմնարկութիւնների ուսելիքը, իսկ ինչ կը վերաբերվի մնացեալ աւելի ծանրակշիռ կէտերին, այդ մասին մինիստրական ժողովը զեկուցում կը տայ սուլթանին, վասնզի մինչև սուլթանի հրամանը դուրս գալը հարկաւոր է, որ պատրիարքը չը հրաժարվի իր պաշտօնից:

Այսպիսով տեսնում էք, որ արիասիրտ և համակրելի դաւառացի հայերի շարժումները այնչափ կարևորութիւն և ցնցում տուին հայոց պատրիարքի հրաժարականին, որ հայոց հարցը դարձեալ եղաւ օրուայ ամենամեծ խնդիր, որի լուծելու մասին որչափ էլ արտաքին ճնշողութիւններ լինէին, բայց դարձեալ գլխաւոր զարկը պիտի լինէր ի ներքուստ...

Հիմայ աւելորդ չէր լինի եթէ մի առանձին ուշադրութիւն դարձնէիք այն իրողութեան վրա, որով մի կողմից Կ. Պոլսի ազգային ժողովի մէջ յանուն «ազգի», «ապագայի», «անցեալի», էլ չը գիտեմ ինչ մեծ մեծ բաների պատասխանող «զարգացածները» այնչափ վատ են և զզուելի, որ այսպիսի մեծ ճգնաժամի մէջ ազգը ծախում են մի քանի դրուշով սէրութեան, իսկ միւս կողմից այդ «զարգացած» վատ մտղէներից արհամարած, միշտ ծաղրած Հայաստանի «կոպիտ խմբուները»—մշակները և բեռնակիրները, տեսնելով հայրենեաց հարցը վտանգի մէջ, մոռանում են իրանց օրվայ ապրուստի ստիպողական խնդիրը և նուիրում իրանց զլուխները և ձեռքերը պատրիարքին ի զոհ: Չ՞եմ ասած արդեօք քանիցս թէ հայ ազգի միջին և ստորակարգ դասը այդտեղ և այստեղ նոյնչափ համակրելի է, սրտիւ և հայրենասէր, որչափ վատ են, նաև «մեծ ազգասէրի» անուններ վայելող մեր այժմեան կրեսուսները...

Ոչ քիչ ուրախութեան արժանի է և այն ուրախալից երևոյթը, որով այս մեծ ազգային շարժումների զլխաւոր պարագլուխները դրեթէ հայ կաթոլիկ և հայ բողոքականներ են: Դոյանից մէկին, որը Սեբաստիայի վիլայեթի Փրկնիք գիւղացի մի հայ կաթոլիկ կղերի բեռնակիր էր, երբ հարցրի թէ իրան ինչ գործ պատրիարքական հրաժարականին. «վայ» բացականչեց զարմանքով հերէ (հապա) Ներսէս պատրիարքը չըլլայ մեր խաչասանու իլլանը (ճարը) էնդեր (ինչպէս) կըլլայ:»—«Ծօ, որ Հայաստան, դու Անատոլցի չես» չարտնակեցի փորձելով:—«Անատոլ մանասոլ էլ չենք ճանչնայ, հիմայ բիւթիւն Անատոլ Խայասատան է, է էն Վանէն, Էրզրումէն ինչուկ (մինչև) Զէյթուն և Մարաշ:» Տեսայ որ պանսլամենիզմի գաղափարը թէպէտ շատ կանխատես կերպով, բայց շատ լաւ է ըմբռնած մեր հայաստանցի կաթոլիկ եղբայրը: Որչափ մխիթարական է և փրկարար այսպիսի մի եղբայրական զգացման երևոյթ բոլոր կրօնադաւանութեան հայարիւնների մէջ: Նոյն մխիթարական զգացման առաջի արտայայտութիւնը և ապացոյցը մինչ չեն տալիս քանի տարի ի վեր և Կովկասի հայ կաթոլիկները (մանաւանդ Ախալցխայի գաղթականները) և հայ բողոքականները. մինչ որ և է ազգային հանդանակութիւնից և շարժումից յետ են մնում մեր շամախեցի բողոքական եղբայրները, որոնք թէպէտ աղքատացած և նիւթական նեղ տագնապի մէջ, սակայն սովի ժամանակ, նոյն իսկ այժմ «Journal d'Orient»-ին կամ ազգային գործին օգնութիւն հասցնելու մէջ միշտ հաւատարմարար արձագանք են տալիս: Ահա ինչ կը նշանակէ ազգային հարցը նեղ և մոլեռանդ կրօնական հողից դնել արիւնակցական և եղբայրասիրական հողի վրա: Այսպէս են վերաբերվել արդեօք «ազգային շահերի» անունով խօսող ձեզ յայտնի հայ լրագիրները, որոնք ամբողջ քառորդ դար այդ «ազգային շահերի» տակ իրանց անձի և գրպանի շահերն էին փնտրում, նայելով, ի հարկէ, թէ որ կողմից աներևոյթ ձեռքերը կը գցեն առատ ժամոց իրանց «ազգասիրական» և «սկզբունքական» գրպանը: Եւ այդպիսի փնասակար և զզուելի կենդանիներն էլ դեռ երես ունեն ամօթը և պատուի վերջին նշոյլը կորցրած չամբարձ մտերիմու նման հռհռել և պամպուլիութիւններ անել հասարակութեան մէջ. բայց թողնենք խարդախ փարիսեցիների պատմութիւնը...

Վաւերական աղբիւրից լսում է, որ այս օրերս Սայիդ փաշայի մինիստրութիւնը պիտի ընկնէ. առաջի նախարարը կը լինի, ասում են, Արիֆի փաշան, որը պատրիարքի լաւ բարեկամներից է և լիքը ընտանեկան թիւրք չէ: Սայիդի ընկնելը պիտի վերագրած գլխաւորապէս ի հարկէ դեսպանական ճնշումներին, բայց կան, ասում են, նոյնպէս և ներքին ինտրիգներ, որոնց ծայրը ի հարկէ զանազան կանանոցապետ աղաների ձեռքին է:

Ճշմարտութիւնը ամենից վեր. թէպէտ Մասիսի թղթակից պ. Շամչեանը երբեմն սովորութիւն ունէ շատ թոյլ բաներ գրելու ռուսահայերից սառնահայերին, բայց այս անգամ ռուսահայ հարուստների մասին նորա գրած նամակը գրողին շատ պատիւ կարող է բերել: Այդ նամակը, որի մէջ այնչափ ազատ լեզու և անողոք ճշմարտութիւններ յանկէ յանուանէ յայտնված էին, շատ հաճելի տպաւորութիւն արեց այստեղ. շատ օգտաւէտ են այդպիսի ազատ գրութիւններ մանաւանդ հիմայ, երբ շատերին հարկաւոր է խաւարից լոյս աչխարհ հանել...

Գրիգոր Նիկողոսեան

«ՄՇԱԿԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆԻՑ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ, 9 դեկտեմբերի: Լենայի բերանի մօտ գտնված է 1877 թուականի Ամերիկական բևեռային արշաւանքի „Ջանետա“ շոգենաւի ճանապարհորդների մի մասը: Այսօր „Правит. Вѣстн.“ լրագիրը հաղորդում է. կարգադրված է ամենաեռանդուն միջոցներ գործադրել Լենայի բերանի մօտ սառուցի մէջ մնացած մարդկերանց գտնելու համար: Լրագիրները դեկտեմբերի 9-ից հաղորդում են, որ ենթադրված է մտցնել նոր թոշակներ ճաշի համար գինուորական բժիշկներին հետևեալ կարգով. 1882 թուականին Կովկասի, Տուրկեստանի և Սիբիրի շրջաններում, 1883 թուականին Կիևի, Վիլնօի, Վարշավայի և Օդեսայի շրջաններում, 1884 թուականին Ս. Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Խարկովի և Կազանի շրջաններում:

Խմբագիր—հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

իսկական Կապանը,—այն վիթխարի փականքը, որ արգելում էր թշնամու մուտքը *):

Բաղակայ-քար, խիստ հեշտ արտասանելի բառեր են: Բայց նա բնութեան հրէշաւոր ստեղծագործութիւններից մէկն է.—մի ամնհի, սեպացած, միապաղաղ քար ձորի խորքից վեր է բարձրացել դէպի երկինքը, և իր հպարտ գլխի վրա, որպէս մի գեղեցիկ պսակ, դրել է Բաղակ իշխանի առուելի ամրոցը, զարդարած բարձր աշտարակներով և անքակտելի պարիսպներով:

Այստեղ սարսափելի Անդոկ իշխանը, Բաղակի տոհմի հսկայ ներկայացուցիչներից մէկը, բերեց պարսից Շապուհ թագաւորի դանձերը: Այստեղ նա վայելում էր Տիգրանի հարուստ ապարը, երբ յաղթութեամբ վերադարձաւ սասանեանների աշխարհից: Այդ սոսկալի բերդի ապառաժներին զարկվելով, փշրվեցան պարսից ահագին գունդերը:

Բայց ինչ էր տեսնում այնտեղ այժմ Դաւիթ-բէկը: Բաղակայ-քարի բարձր աշտարակները և հրզօր պարիսպները դեռ մնացել էին: Դարերով պատերազմելով ժամանակի և թշնամու բարբարոս ձեռքերի հետ, այդ ամրութիւնները դեռ պահպանել էին իրանց վաղեմի վեհութիւնը: Բայց նրանց բերանից լսում էր բէկը մի խուլ բողոք, մի դառն նախատինք դէպի հսկայ նախորդների թզուկ յաջորդները: «Մենք, ասում էին այդ աւերակները», շատ անգամ պահեցինք ձեզ, շատ անգամ պահպանեցինք թշնամու հարուածներից, իսկ դուք այնքան թոյլ գտնվեցաք, որ մեզ պահել չը կարողացաք»...

Նախատինքը լրացաց էր: Կապանի եօթն բերդերից*), որոնք եօթն կողպէքների նման դրած էին զանազան անցքերի վրա, չէն մնացել էր մէկը միայն՝ Գեղվայ բերդը կամ Զէվուն, այն ևս մի թուրքի ձեռքում: Այդ բերդն էր, որ պաշարել էր Դաւիթ-բէկը:

Այդ ախուր մտածութիւնների մէջ էր բէկը, երբ բարձրահասակ մարդը, բանակների մէջ շրջելուց յետոյ, մտաւ նրա վրանը:

—Ես ձեզ սպասում էի, սրբազան, ասաց բէկը իր տեղից շարժվելով և նրան տեղ տալով:—Նստեցէք:

Սրբազանը տեղաւորվեցաւ նրա մօտ, բայց չը կարողացաւ զսպել իր հեռաքլքրութիւնը, երբ նկատեց բէկի գունատած դէմքը:

—Դուք, երևի, պաշարման ընթացքի վրա էիք մտածում, ասաց նրան.—գործերը, փառք Աստուծոյ, յաջող են գնում:

—Ոչ, ես ամենևին այդ մասին չէի մտածում... պատասխանեց բէկը յայտնի տհաճութեամբ.—միայն ինձ փոքր ինչ ձանձրացնում է մեր արշաւանքի կանգ առնելը:

—Օրհնած, ասաց սրբազանը իր ուրախ ծիծաղով.—Գեղվայ բերդը այն ամրութիւնն է, որ ամիսներով իր շուրջը պահել է տուել պաշարողներին, մեծ բան չէ, որ մի երկու օր էլ մեզ սպասել տայ:—Աստուծուն նա իր գործերը կը բացատրի, մեր առջև:

—Ի՞նչ գիտէք:

—Գիտեմ: Ինչպէս երևում է, տէր Աւետիքը, խորէն սրբազանը, Սահմանոս իշխանը և Բալի զօրապետը հասել են իրանց նպատակին: Ես այս ցոլէիս նրանցից մի փոքրիկ տոմսակ ստացայ և շտապեցի ձեզ մօտ:

—Տեսնեմ:

Սրբազանը տուաց բէկին մի հատ ընկոյզ:

Բէկը խիստ հասկացաւ խորամանկութիւնը, և ժպտելով ասաց.

—Վատ չէն հնարել. տոմսակը ծրարել ընկուզի կեղևի մէջ: Երևի, այդ ընկուզի միջուկի տեղ ես կը գտնեմ տոմսակը:

Նա հանեց ընկուզը, կեղևը երկու մաս բաժանվեցաւ և միջից ցած ընկաւ մի թղթի կըտոր: Նրա վրա մանր, նօտր գրով կարդացվում էր հետևեալ տողերը.

«Գործերը յաջող են գնում: Շուտով բերդի զինարանը մեր ձեռքում կը լինի. նրանով կը զինաւորենք տեղացի հայերին: Խանի ամրոցի բաներները նոյնպէս մեր ձեռքումն են. մենք նրան ողջ կը բռնենք: Բերդի արևմտեան պարապի տակից փորված է մի ական. գրաբերիս ծանօթ է տեղը. այստեղից կարող էք համարձակ մուտք գործել: Երբ կը նկատէք մի փշանք, բերդից բարձրացած օդի մէջ,—դա յարձակման ճիշտ նշանն է»: Ստորագրված էր՝ տէր Աւետիք:

—Ո՞վ բերեց այդ թուղթը, հարցրեց բէկը, երբ վերջացրեց կարդալը:

—Տեղացի երիտասարդներից մէկը, պատասխանեց սրբազանը:—Որը դուրս էր եկած նոյն ական մի մասին խօսվում է տոմսակի մէջ:

—Դուք նրան մի բանով վարձատրեցիք:

—Ոչինչ չը պահանջեց:

—Իսկ մերոնք պատրաստ են:

—Ես սպասում էի, թէ ինչ հրամանդ կը տաք դուք. դրա համար ոչինչ չը յայտնեցի:

—Ուրեմն գնանք միասին, ես կը տամ հարկաւոր հրամանները:

Բէկը և եպիսկոպոսը դուրս գնացին վրանից: Նրանց հետևեցին երկու զինուորներ միայն:

Ճանապարհին բէկը ասաց սրբազանին.

—Երևում է, որ այդ տէր Աւետիքը շատ ճարպիկ մարդ է:

—Եւ քաջ է, պատասխանեց եպիսկոպոսը:

(Կը շարունակվի)

---

*) Ցիշեալ բերդերի աւերակները և մինչև այսօր սարսափ են գցում ճանապարհորդի վրա. նրանց լիակատար նկարագրութիւնը լոյս կը տեսնի մեր Սիւնեաց աշխարհի ուղեգրութիւնների մէջ:

*) Կապանը, կամ Ղափանը կոչվում է եօթնաբերդեան հէնց այդ եօթն բերդերի պատճառով: